

На пострадянському просторі Україна опинилася серед країн-«невдах», які досі не спромоглися відновити макроекономічний рівень 1990 року. Тому в Україні не відновлений також рівень продовольчого споживання: у 2012 році він менше середньодушових показників 1990 року за калорійністю на 18%, за зіставною вартістю – на 19%.

Водночас, інформація таблиці 7 показує, що на зламі століть Україна пройшла «дно» руйнівної рецесії, забезпечивши відбудовну тенденцію. При збереженні позитивної динаміки душевого ВВП для продовольчої безпеки країни вирішальну роль відіграватиме розвиток агропродовольчого виробництва і внутрішнього продовольчого ринку.

Список використаних джерел

1. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема / В.І. Власов. – К.: Інститут аграрної економіки, 2001. – 506 с.
2. Гойчук О.І. Продовольча безпека / О.І. Гойчук. – Житомир: «Полісся», 2004. – 348 с.
3. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379.
4. Саблук П.Т. та ін. Національна доктрина продовольчої безпеки / П.Т. Саблук та ін. // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 3-11.
5. Ушацев І.Г. Обеспечение продовольственной безопасности в контексте глобального партнерства / И.Г. Ушацев // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 107-112.
6. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, Ю.Ф. Мельник, В.А. Вергунов. – К.: Просвіта, 2007. – 532 с.
7. Народне господарство Української РСР у 1990 році. – Стат. щорічник. – К., 1991.
8. Статистичний щорічник України за 2012 р. / Держслужба статистики України. – К., 2013.
9. Індеси споживчих цін. – Стат. зб. – К., 2013.
10. Statistical Abstract of the United States: 2014. The National Data Book.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2014 р.

*

УДК 562.225.125

Г.І. ШАРИЙ, кандидат наук з державного управління,
перший заступник начальника
Обласного управління Держземагентства Полтавської області

Сучасні земельні відносини на селі

Постановка проблеми. Соціально-економічний стан розвитку сучасного села в Україні не однозначний, але характеризується в багатьох районах прогресуючими кризовими явищами.

Декларативна ідея щодо формування власника землі, який здебільшого не має ні фізичних, ні матеріальних можливостей займатися сільгоспвиробництвом та відпускання на самоплив формування товарного високопродуктивного виробника сільгосппродукції, помилка. Земля повинна не тільки належати тому, хто її обробляє, а й бути в руках того, хто її використовує найпродуктивніше для суспільства як засіб виробництва. Курс на власника, а не на виробника

структуру – це перший прорахунок реформаторів аграрного сектору України.

Майже 70% земельних паїв, половина земель фермерів, більшість земель особистих селянських господарств (ОСГ) обробляють інші виробники, а вказані фермери і селяни не використовують одержані ділянки самостійно, одержуючи безпідставно земельну ренту у вигляді платежів за землю [2]. Це другий прорахунок реформи.

Новітні реформатори зуміли розробити єдині універсальні правові норми щодо регулювання земельних відносин на селі для Слобожанщини, Київщини, Волині й Поділля, Криму і Галичини, Львівщини та Херсонських степів. Ігнорування регіональних особливостей і традицій – третій прорахунок реформи.

© Г.І. Шарий, 2014

На Полтавщині із 1846 сіл у 980 відсутня виробнича аграрна структура, у 96 сільських радах, або в 350 селах, селяни так і не створили жодного фермерського господарства. правонаступників КСП в області залишилося 173 із 720, що існували на початок активних трансформацій в 1996 році. У підсумку робочих місць в АПК області збережено лише 10-ту частину проти 1990 року. Орендна плата за 1 га паїв становить 500-1600 грн, що в п'ять разів нижче за середню орендну плату в Європі, заробітна плата в аграрному секторі становить лише 8% у витратах агровиробників. Бюджетні земельні платежі за землі сільськогосподарського призначення дорівнюють 0,1% від нормативної грошової оцінки земель, або 20 грн за 1 га на рік. І це незважаючи на те, що виробничі успіхи підприємців АПК, особливо в рільництві, очевидні й перевищили рівні 1990 року, а продуктивність худоби зросла проти 1990 року майже вдвічі. А якщо врахувати, що внесення органічних і мінеральних добрив менше на третину компенсують винос поживних речовин у рослинництві, то висновок академіка НААН Панасюка Б.Я., що нині земля в Україні – предмет наживи, – правильний та об'єктивний [5].

На селі з 2000 року процеси розвитку аграрного сектору, соціального розвитку й розвитку земельних відносин існують без будь-якого суттєвого регуляторного впливу держави. Як наслідок ми маємо масове безробіття та самозайнятість сільського населення, латифундизм і поглинання аграрних товарних виробників різними способами, при цьому економічний базис у вигляді виробничої структури в половині існуючих сільських поселень втрачено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом тема завершення земельної реформи, вдосконалення організаційно-правових механізмів та шлях подальшого розвитку аграрного сектору економіки, соціально-економічного розвитку села, висвітлювали вчені П.С. Березівський [1], О.С. Добряк [2], М.Й. Малік [3], П.М. Матвеев [4], Б.Я. Панасюк [5], А.М. Третяк [6], О.В. Ульяновченко [7], А.Д. Юрченко. Але не зважаючи на велику кількість досліджень і публікацій, існує необхідність чіткого визначення перспектив формування сучасної

аграрної політики та напрямів розвитку та завершення аграрної й земельної реформи в Україні.

Мета статті – з урахуванням реальних економіко-правових і соціально-економічних аспектів визначити окремі шляхи розвитку аграрного сектору економіки України на найближчу перспективу та сформулювати напрями нової аграрної політики.

Виклад основних результатів дослідження. Враховуючи реалії, потрібно йти не тільки до завершення земельної реформи, а й змінювати напрями розвитку аграрних і земельних відносин у країні, для чого необхідно провести ряд заходів:

1) Розробити й прийняти новий Земельний кодекс. Численні зміни в існуючій Земельний кодекс, який лише узаконив «Указні» правові норми щодо паювання та приватизації земель, не дають позитивного результату. За 12 років Верховна Рада України змінила 90 із 212 статей кодексу, прийнявши більше 50 законів, а потребують негайних змін більшість нині діючих норм. На даному етапі суспільні події в земельних відносинах на базовому рівні чинним законодавством у багатьох випадках не врегульовані, а тіньовий оборот земель охоплює половину земельних відносин і заводить у тінь більшу частину земельних платежів.

Ігнорування колективної співвласності селян (землі колишніх КСП, які не підлягали паюванню) на рівні Конституції, Земельного кодексу й інших законів, не призупинило існування цієї власності «де факто», а лише загнало в тінь земельні відносини на землях колишніх КСП. Держава, передавши землі селянам у спільно-часткову власність і посвідчивши це право державними актами, потім адміністративно реорганізувала КСП, при цьому нерозпайовані землі цих КСП згідно зі статистичною звітністю віднесені до земель державного запасу. Необхідно поновити правові інституції, що регулюють відносини на колективних землях та відновити колективні, соціальні, кооперативні й громадські органи співвласників земельних паїв, земель колишніх КСП, визначивши законодавчо форми самоорганізації, управління та особливу правосуб'єктність.

У цьому полягає першочергова правова, суспільна, соціальна й політична справедливість по відношенню до селян.

Новий Земельний кодекс повинен кодифікувати всі напрацьовані земельні правові інституції та забезпечити реорганізацію земельних відносин, направивши їх у цивілізоване суспільно важливе русло щодо необхідності формування і створення стійких високопродуктивних виробничих аграрних структур, головним чином кооперативного типу.

2) Економічні відносини та правові інституції мають враховувати зональні й регіональні особливості розвитку аграрного сектору, традиційні інститути земельних відносин і соціально-економічний стан села. Неприйнятний підхід щодо необхідності суцільної деколективізації, бо пропоновані колективні аграрні підприємства (КАПи) актуальні лише для частини регіонів. Зважаючи на соціально-економічну та зональну специфіку, необхідно розробити регіональні державні програми, які б враховували особливості регіонів. Історичні уроки дають приклади розробки особливих «уложень», для окремих груп губерній Російської імперії і для земель Козачих військ у ході реформацій 1861-1865 років. В Україні паювання, роздержавлення й наступні трансформації земельних відносин проведені одноманітно, указаним порядком, для Закарпаття, для Полісся і півдня України, тому й користь від реформи одержали лише близько 20% селян і сільських територій, всі інші – тільки потерпають від проведеної реформи. І добре, що вона не завершилась, а є можливість зробити кілька кроків назад. Але ж знову не загальною і не сліпо, а через сучасні механізми державного регулювання, використовуючи адмінресурс держави, економічні стимули та санкції.

Селянам центральних областей, півдня України економічні й правові норми повинні дати змогу за рахунок кооперації відновлювати втрачену виробничу аграрну структуру та "спастися" село і себе, тут повинна запрацювати пропонована академіком НААН Б.Я. Панасюком схема.

Але західні області повинні напрацювати механізм щодо викупу земель та формування стійких сімейних одноосібних господарств з їхньою наступною кооперацією в

сфері збуту, переробки, матеріального постачання і обслуговування.

Вбачається обов'язковість існування великих сімейних ферм і фермерських господарств на Поліссі, потужних спеціалізованих кооперативів по виробництву технічних культур, сучасних тваринницьких комплексів у північних областях України.

Не можна ігнорувати й економічний обіг земель за рахунок оренди, особливо в центральних і південних областях України, де рівень виробництва за рахунок орендних відносин у ряді районів та в десятках сільгосппідприємств перевищив рівень 90-х років у 2-3 рази. "Агроекологія" (керівник Антонець С.С., Герой соціалістичної праці, Герой України) Шишацького району Полтавської області – орендне приватне підприємство, унікальне і знане у світі, працює ефективно, забезпечуючи соціально-економічний розвиток села, раціональне використання землі й рушити його в угоду «суцільної кооперації» недопустимо.

Критикуючи негативи латифундизму і великих виробничих форм на селі, не можна ігнорувати економічні та конкурентні переваги концентрації й спеціалізації виробництва. Висока продуктивність праці в ряді великих сільгосппідприємств, що створені завдяки економічному руху земель за рахунок оренди, поєдналася з високими якісними показниками соціально-економічного розвитку села, сталому розвитку сільських територій.

ТОВ «Агрофірма ім. Довженка», орендуючи землі в чотирьох районах Полтавщини в межах 14 сільських рад, уклавши угоди соціального партнерства із сільськими громадами, забезпечила достатньо високі показники соціально-економічного розвитку села.

Орендна плата як за землі пайового фонду, так і за державні землі становить 1238 грн за 1 га (5% від НГО).

Сформувавши просторовий виробничий базис на площі 40 тис. га, агрофірма освоїла й підтримує науково обґрунтовану еколого-економічну структуру посівних площ, в якій соняшник займає лише 1,2 тис. га, а кормові культури – майже 13 тис. га.

Валової продукції на одного працюючого вироблено на рівні 213 тис. грн. Середньорічна чисельність працюючих сягає 3 тис. осіб. Середньомісячна зарплата працюючих

у рільництві становить 4,5 тис. грн, у тваринництві – 3,8 тис. грн.

Агрофірма, зберігаючи виробничу інфраструктуру в розрізі кожного села, а отже, й робочі місця, збільшила в підприємствах поголів'я великої рогатої худоби порівняно з 1990 роком і утримує 12,9 тис. ВРХ, у т. ч. 6,7 тис. корів.

Середній удій на корову в підприємствах агрофірми – від 6 до 8 тис. кг. Урожайність у 2013 році озимої пшениці становила 58 ц/га, цукрових буряків – 478, сої – 25, соянишнику – 36,3 ц/га.

Крім визначених чинним законодавством та орендних платежів, соціальний розвиток сіл підтримується прямим фінансуванням соціальної сфери. Шкільні, дошкільні, культурні заклади, спортивна сфера й соціальна інфраструктура на селі одержують понад 2 млн грн щорічно [7].

За відсутності єдиних правил гри та чіткої регуляторної політики є різні приклади господарювання на селі. Недобросовісний капіталізований латифундизм стоїть в одному ряду з дрібними, середніми, фермерськими й приватними селянськими господарствами, що утримують у тіні земельні відносини, обробляючи великі масиви пайових земель і земель ОСГ без державної реєстрації земельних відносин, без проектів еколого-економічного обґрунтування сівозмін, тінізуючи заробітну плату, взагалі не займаючись тваринництвом. Натомість, працюючи прозоро, більшість великих сільгосппідприємств, підпадаючи під критичне означення латифундизм, несуть весь тягар бюджетних платежів та соціальних партнерських відносин із сільськими громадами.

3) Аналізуючи тенденції розвитку земельних відносин і вважаючи останні базисними та враховуючи негативний досвід, також необхідно:

припинити безоплатну приватизацію земель за межами населених пунктів;

проінвентаризувати й передати частину земель державної власності сільгосппризначення Державному земельному банку (на баланс);

виділити та передати сільським і селищним радам громадські сінокоси, пасовища й городи в комунальну власність;

накреслити шляхи та відрегулювати державну позицію щодо домінування державної власності на землю.

4) Мораторій на обіг земель сільськогосподарського призначення необхідно зняти, але обіг земель повинен бути охоплений державним регулюванням.

Економічний обіг земель сільгосппризначення необхідно підкорити суспільним інтересам у частині консолідації земель, обов'язкового збереження родючості, цільового, продуктивного й раціонального використання, ввівши санкції, аж до вилучення земель.

Санкції мають бути економічно виважені, адже, наприклад, втрати сільськогосподарського виробництва при вилученні ріллі обчислюються по Полтавській області в межах 96 тис. грн за 1 га платежів до бюджетів різних рівнів. В Україні показники втрат лісгосподарського та сільськогосподарського виробництва визначені станом на 1996 рік і з того часу не змінювалися й не індексувалися.

Якщо скуповування земель іноземцями і юридичними особами унеможливлено, то масова спекуляція та обезземелення селян потребують сучасних нормативно-правових і адміністративних рішень.

При цьому знову ж таки санкції за спекуляцію землею повинні перейти в площину Податкового кодексу, яким потрібно передбачити митні збори на порядок вищі, ніж сучасна нормативна грошова оцінка земель, і пропонувані в проектах законів санкції.

Дійсно, при вартості 1 м² у приміській зоні м. Києва у межах 10-100 дол. США, а сотки – від 1 до 10 тис. дол. США, санкція за перепродаж 1 га в розмірі 21 тис. грн при вартості 1 га до 1 млн дол. США, аж ніяк не вплине позитивно на ситуацію. Землі в Київській області перепродаватимуть по 3-5 разів за рік із сплатою мізерних штрафів та санкціонованих платежів такого рівня.

За перший рік Столипінської реформи 40% селянства продали землю, стали сільським пролетаріатом і в цьому була найбільша трагедія Росії з відомими наслідками. Нині на селі проживає 30% населення країни, працездатних ще менше, але ємність аграрного сектору забезпечує роботою лише 5% населення країн світу. Позиція попередніх урядів щодо підтримки мораторію на продаж – це хибна позиція. Необхідно шляхом

підтримки кооперації створювати робочі місця на селі не тільки у сфері аграрного виробництва, а й у сфері переробки сировини, розміщуючи на селі підприємства інших галузей економіки.

Не можна допускати концентрації землі в руках обмеженого кола осіб і головна протидія тут – це дозвіл скуповування землі сільгоспоперативами та підтримка банківською системою дрібних і середніх господарств на селі.

На заваді концентрації земель повинен стати Податковий кодекс із прогресивною системою оподаткування.

Особливе місце сільськогосподарських кооперативів та фермерських господарств у формуванні економічного обігу сільгоспземель й їхня особлива першосуб'єктність повинні бути інституційно сформовані в нових законодавчих актах «Про сільськогосподарські товариства та підприємства», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство» й ін. Кооперативний рух має пронизати аграрне виробництво та село, як по горизонталі, так і по вертикалі, а виробнича кооперація як явище повинна вийти за рамки фізичної участі лише фізичних осіб у кооперативах.

Максимально можливі розміри землеволодінь на одну фізичну особу, або на фермерське господарство чи кооператив мають бути конкретизовані для кожної окремої зони, області (регіону) чи провінції (району) з урахуванням конкретних умов. Для Закарпаття, Карпат, інших гірських територій скуповування орних земель на одну фізичну особу, можливо, не повинна перевищувати 10 га, а максимальна кількість орних земель у сільгоспокооперативі має відповідати найраціональнішому землекористуванню в масштабах товарних сівозмін Лісостепу і Степу в межах 1000–3000 га орних земель.

Розпорядження землями сільгосппризначення, незалежно від форм власності, в межах базових рад повинно здійснюватися за дозволеної компетенції рад базового рівня згідно з розробленими планами розвитку територій та проектів земельно-господарського устрою.

Механізми протидії зміні цільового призначення сільськогосподарських земель, особливо цінних, повинні бути закладені в указаних проектах.

5) Необхідно повернутися від спільно-часткової до спільно-сумісної форми власності на земельні частки (паї) без права виділення паю в натурі в цілісному масиві. Консолідоване спільно-сумісне використання в межах масиву повинно бути обов'язковою умовою й головним обтяжливим елементом власності. Тим більше, що введення поземельних книг і витягів взаємних державних актів зберігає актуальність і можливість реалізації права в частині продажу, обліку та внеску в кооператив.

Створення кооперативів повинно ініціюватися власниками паїв, особистого селянського господарства, орендарями, Державним Земельним банком, органами місцевого самоврядування, великими сільгосппідприємствами й підтримуватися державними економічними стимулами.

Станом на 2012 рік в Україні нараховувалося близько 800 виробничих сільськогосподарських кооперативів із площею 832 тис. га (2,2% земель), 851 обслуговуючий кооператив, а на державному рівні для підтримки молочно-м'ясних кооперативів передбачалося 5 млн грн державної підтримки. Цифри говорять за себе й коментарі щодо їх впливу на суспільні відносини зайві.

Виробнича кооперація має бути багатогранною – від дрібних виробничих і заготівельних до створення великих виробничих кооперативів, від будівництва окремих міні-ферм із кооперованими приміщеннями, аж до будівництва кооперативних молочно-консервних, м'ясо-, й цукрокомбінатів, овочево-тепличних комбінатів, овочевих переробних заводів та оптово-роздрібних кооперативних міських, приміських ринків, постійно діючих ярмарків.

Лише при цьому техногенне й екологічне навантаження на території буде виправдане, адже вказані виробництва працюватимуть на бюджет села і громади, а не забезпечуватимуть надприбутки агрохолдингів та зарубіжних інвесторів із концентрацією коштів і реалізацією на папері в офшорні зони та одноденним посередникам в Європу за безцінь.

Збутові зернові кооперативи переламають ситуацію, коли кінцева ціна реалізації більше ніж у два рази перевищує закупівельну у селянина, тобто він одержує лише 15-45% ціни, що сплачує кінцевий споживач продукту.

Державна підтримка й стимулювання значених організаційно-структурних змін у бік кооперації повинна мати економічний та фінансово-нормативний характер у частині податкової політики щодо пільг для кооперативних форм виробничої аграрної структури, аж до введення єдиного земельного податку.

Просторова кооперація поновить консолідоване, раціональне використання земель, введе покинуті, самозаконсервовані землі в сільськогосподарський оборот.

Висновки. Курс державної політики на кооперацію має бути прогресивною лінією розвитку АПК на найближчі п'ять років. Слід сформувати організаційно-умовні інституції, підкріпити нормами чинного законодавства й адміністративним ресурсом.

Повертаючись до державного курсу на кооперацію як по горизонталі (просторова), так і по вертикалі (агровиробнича інтеграція), підтримуючи основні стратегічні аспекти й пропозиції щодо кооперації академіка НААН Б.Я. Панасюка, необхідно врахувати реальний стан справ щодо існуючої поселенської мережі та виробничої аграрної структури в кожному конкретному випадку, враховуючи регіональні й зональні особливості [5].

Розбудова виробничої інфраструктури в рамках існуючої поселенської мережі на рівні не тільки селищ чи центральних садиб і приміських поселень, а й у найменшому селі, збереже існуючу систему розселення.

Державна політика відновлення структурної інтеграції щодо переробки, збереження та реалізації сільгосппродукції на рівні сільських кооперативів забезпечить повернення прибутків від переробки і збуту на село. Кооперація керується аксіомою: «Кращий інвентар – власний народ» [8].

Державний Земельний банк, сформувавши кредитні ресурси та одержавши в актив державні землі, повинен бути дієвим механізмом щодо консолідації земель, їх раціонального використання й розвитку кооперативів і села. Необхідно розробити новий Земельний кодекс, припинити безоплатну приватизацію земель за межами населених пунктів, повернутися від спільно-часткового до спільно-сумісного використання сільськогосподарських земель у цілісних масивах, сформувати систему земельних відносин з урахуванням регіональних особливостей, традиційного укладу та нового земельного ладу.

Недопущення тіньового обороту земель й обігу земельних ділянок забезпечить збільшення надходжень від земельних платежів, у цілому по країні на 30-50 млрд грн. В усі часи розвиток сіл і становище селян не було однозначним. Нині є безліч позитивних прикладів розвитку аграрного сектору, земельних відносин, соціально-економічного розвитку села та сталого розвитку сільських територій.

Список використаних джерел

1. *Березівський П.С.* Потенційні можливості Львівщини у формуванні кооперативів / П.С. Березівський // *Економіка АПК*. – 2013. – №4. – 70 с.
2. *Добряк Д.С.* Теоретичні засади сталого розвитку землекористування у сільському господарстві / Д.С. Добряк, А.Г. Тихонов, Н.В. Гребенюк. – К.: Урожай, 2010. – 136 с.
3. *Малік М.Й.* Інститути й інституції в розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк, О.Ю. Лузан // *Економіка АПК*. – 2013. – №4. – С.86-87.
4. *Матвеев Д.М.* Современное состояние и перспективное направление развития сельского хозяйства при вступлении в ВТО / Д.М. Матвеев, Ю.Ю. Макаров // *Молодой ученый*. – 2013. – №7. – С. 210-214.
5. *Панасюк Б.Я.* «Спасемо село, спасемо Україну» / Б.Я. Панасюк // «Вечірня Полтава». – 2013. – 28 серп.
6. *Третяк А.М.* Про наукове забезпечення реформи / А.М. Третяк // *Земельне право України*. – 2013. – №8. – С.8-18.
7. *Ульянченко О.В.* Ресурсний потенціал аграрного сектору економіки України: управлінський аспект: моногр. / О.В. Ульянченко. – Суми: Довкілля, 2009. – 384 с.
8. *James, R.* A land use and land cover classification system for use with remote sensor data / R. James, R. Anderson, E. Hardy, J. Roach, and E. Richard // *Witmer*. – 2001. – 325 p.
9. *Forman, R.* Land Mosaics: The Ecology of Landscapes and Regions / R. Forman // Cambridge: Cambridge University Press. – 2010. – 56 p.
10. *Lermon Z.* Land Policy and Evolving Farm Structures in Transition Countries / Z. Lermon, C. Csaki, G. Feder // *Policy Research Working Paper 2794* The World Bank Development Research Group, Rural Development. February 2002. – P. 55.
11. *Van der Molen P.* Cadastral template – 2003 / Van der Molen P // the Nether lands situation – PCQIAP – FIQ // матеріали обучения по проекту ларис в Нидерландах. – 2003. – P.15.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2013 р.

*